

Sucheni-Grabowska, Anna

Próby aukcji dochodów z dóbr domeny królewskiej w świetle lustracji z lat 1615-1620

Przegląd Historyczny 58/2, 221-242

1967

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

ANNA SUCHENI-GRABOWSKA

Próby aukcji dochodów z dóbr domeny królewskiej w świetle lustracji z lat 1615—1620

Genezę i znaczenie lustracji generalnych dóbr Rzeczypospolitej z lat 1564, 1569, 1659, 1765 i 1789 objaśniają dostatecznie współczesne każdej z nich wydarzenia polityczne i uwarunkowania ekonomiczno-finansowe. Dwie pierwsze lustracje wrosły w okres kampanii o egzekucję praw i dóbr. W sto lat później o konieczności zweryfikowania dochodów z królewskiej rozstrzygnęła depresja wyniszczona wojnami kraju i całkowicie wyczerpanego skarbu. Dwie ostatnie lustracje, sprzęgnięte z dziełem reformy, podjętym przez Konwokację i Sejm Czteroletni, stanowiły kolejne etapy w ciągu zabiegów o uzdrowienie finansów Rzeczypospolitej.

Akcja natomiast lustracyjna pierwszej połowy XVII w. posiada odmienny charakter. Kilkakrotnie powtarzane konstytucje w tym przedmiocie o założeniach wyraźnie nie sprecyzowanych lub wręcz wzajemnie sobie przeczących, wąski zasięg terytorialny przeprowadzanych rewizji oraz ich ubogie efekty — wydają się przesądzać negatywnie o wartości tych poczynań.

Przyczyny takiego stanu rzeczy tkwiły w sprzeczności punktów widzenia na całokształt zagadnień powiązanych z królewskimi. W początku stulecia, mimo usilnych nalegań środowisk średnioszlacheckich, co zaświadcza wielokrotne uchwały sejmików wszystkich ziem Korony, lustracje nie dochodziły do skutku. Ich realizacja nie leżała w interesie tenentariuszy królewskich, reprezentujących krąg możnowładztwa i wspieranym autorytetem Zygmunta III. W zmaganiu się dwóch zasad: rzeczywistego czy formalnego wymiaru kwarty, o zwycięstwie na rzecz tenentariuszy decydował ten właśnie układ sił¹.

Jednakże sytuacja uległa zmianie, gdy powrót skonfederowanych wojsk spod Moskwy w 1612 r. postawił Rzeczpospolitą wobec nagłej konieczności zlikwidowania rozliczeń z nimi. Były to zobowiązania duże, król Zygmunt przejął bowiem po obu Dymitrach Samozwańcach zaciągi nie opłacane oraz dłużny był im żołd za okres następującego dwulecia (1610—1612)². Zagrożenie ładu wewnętrznego państwa ze strony konfederatów było tak duże, iż sejmy lat 1613—1616 podejmowały kolejne uchwały podatkowe w znacznie szerszym zakresie i w wyższym wymiarze niż zazwyczaj. Niemal równocześnie z akcją spłaty konfederatów za-

¹ Zagadnienia związane z akcją lustracyjną początków stulecia omówiono w artykule pt. *Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty w końcu XVI i na początku XVII wieku* — A. Sucheni-Grabowska, PH LVI, 1965, z. 1 [cyt. dalej: *Walka o wymiar kwarty*], s. 24—45.

² A. Prochaska, *Hetman Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1927, s. 136—140. A. Hirschberg, *Maryna Mniszechówna*, Lwów 1906, s. 295 nn.

ogniły się konflikty na pograniczu południowo-wschodnim, a hetman Żółkiewski domagał się uporządkowania i zwiększenia etatu wojska kwarcianego³. Sprawy te, nie mówiąc już o nabrzmiałych w dalszym ciągu niepewnością stosunkach polsko-szwedzkich i polsko-moskiewskich, wymagały wydatnego podwyższenia budżetu wojskowego. Na wzrost tego budżetu wpływała skądinąd pogłębiająca się inflacja.

Wielokrotnym poborom uchwalanym w tym okresie odpowiadało zwielokrotnienie sympli kwarty oraz zasięgu jej wymagalności. W 1613 r. pociągnięto do świadczeń dobra zastawione „w starych sumach”⁴, które dotychczas nie były otaksowane, gdyż wyłączone je z kontroli skarbowej poprzez lustracje. Ich dzierżyciele winni byli opłacać po 5 zł z łanu przy istotnej klauzuli: „które *de suo* mają dać dzierżawcy, a nie poddani, gdyż to względem kwarty się dzieje --”. Zastawni posesorzy dóbr królewskich objętych kategorią tzw. „nowych sum”, uiszczający w ostatnich latach po połowie kwarty, zostali obciążeni potrójną symplą. Posiadacze jurgieltów mieli wnieść czwartą część przyznanych sobie uposażeń. Nadto ustawa wymieniała wysokość odpowiednich świadczeń od „nowej szlachty”, mieszczan dzierżących dobra ziemskie oraz z miast Prus Królewskich. Ogół tenentariuszy królewszczyzn objęła norma potrójnej kwarty, z czego symple przeznaczono, jak zwykle, na osłonę pogranicza południowo-wschodniego, a podwójną kwartę — na spłatę konfederatów. Pojedynczą kwartę mieli regulować administratorzy ceł, żup, wielkorządów i ekonomii, jeżeli dane dobra nie znalazły się w doraźnej eksploatacji skonfederowanych chorągwi⁵.

Niezależnie od ściągania poborów i kwarty król podjął akcję zastawiania ekonomii⁶.

³ „... Na obronę krajów ruskich aby kwarciany żołnierz był, ażeby miejsce mu pokazać do leżenia na ślākach ... Żeby przyczynić wojska podług aukcyjnej kwarty...” (głos Żółkiewskiego na sejmie warszawskim 1613 r.; Biblioteka PAN, Kórnik, [cyt. dalej: Kórnik], rkps 325, s. 33). Por. A. Prochaska, op. cit., s. 142—160. Szlachta domagała się w laudach ścisłego egzekwowania kwarty na cele obrony pogranicza południowo-wschodniego oraz doraźnego podwojenia jej wymiaru („połowica intraty”) — por. np. *Compendium* artykułów na sejmikach powiatowych w Koronie namówionych... 1613 r., Kórnik, rkps 325, s. 83 nn. Załącznik Dokumentacji IH PAN w Krakowie, Teki Pawińskiego [cyt. dalej: TP], 10, s. 154 nn. (laudum sejmiku województwa łączyckiego z 29 stycznia 1613). Podobnie — późniejsze lauda, np. TP 6, k. 156—158, 183—198 v. (województwo lubelskie, 1616 i 1618 r.), TP 33, k. 66v—67 (ziemia wiska, 1618 r.), TP 10, s. 180—182 (województwo łączyckie, 1618 r.).

⁴ Nomenklatura stosowana wobec długów skarbowych sprzed 1504 r. zapisanych na dobrach domeny i uznanych za legalne w toku weryfikacji tytułów dzierżenia królewszczyzn na sejmach egzekucyjnych 1563—1569 r. Jako „nowe sumy” określano natomiast zapisy na dobrach królewskich dokonane z mocy konstytucji sejmu piotrkowskiego 1565 r. w ramach pożyczki 500 000 zł zaciągniętej przez Zygmunta Augusta na potrzeby wojny inflanckiej (VL II, f. 699). Por. też *Walka o wymiar kwarty*, s. 27—29 i przyp. 14, 18.

⁵ VL III, f. 230—232 i 260—261 — sejmy warszawskie zwyczajny (28 luty — 2 kwietnia 1613) i nadzwyczajny (3—24 grudnia 1613).

⁶ Zgodnie z poglądami upowszechnionymi w okresie kampanii politycznej o egzekucję dóbr, sejmiki i sejmy sprzeciwiały się konsekwentnie i nadal zastawom dóbr domeny, jednakże w związku z koniecznością spłaty żołdu konfederatów „moskiewskich” można spotkać się ówczesnie z aprobatą sejmików na zaciąganie sporadycznie pod zastaw królewszczyzn pożyczek, np. w laudach lubelskich, średzkich, proszowickich, rawskich 1613—1614 r. (TP 6, k. 132, 135—136v; Kórnik, rkps 325, s. 87), jakkolwiek odnotować również należy, choć rzadziej, i protesty związane z tą sprawą, np. w laudum sejmiku łączyckiego: „na abalienacją i oneracją dóbr RP nikomu nie pozwalając, owszem penę ustawić na te, którzyby co takiego kiedy prosić i starać się ważyli...” (TP 10, s. 183; 1618 r.). Instrukcja królewska na

W tych warunkach kwestia właściwego oszacowania królewsczyzn i ustalenia ich rzeczywistych, aktualnych dochodów jako podstawy wymiaru kwarty stawała się rzeczą istotną i pilną. Jednakże konstytucja 1613 r. „Lustracja dóbr stołu naszego“⁷ wytyczyła rewizji identyczny zakres, jak i ustawy w tym przedmiocie lat 1601—1611, podporządkowując akcji lustracyjnej tylko dobra przejmowane po zgonie poprzedniego tenutariusza, zastawy po dokonanej ekstenuacji oraz królewsczyzny nie lustrowane poprzednio⁸. Nie mianowano także nowych komisji lustratorskich. Z lat 1611—1613 znane są nieliczne tylko fragmentaryczne lustracje tenut małopolskich i mazowieckich⁹. W 1615 r. dopiero podjęto energiczniej akcję lustracyjną. Konstytucja pt. „Naznaczenie lustratorów“ z 1616 r.¹⁰ jest jednak niezupełnie ścisła, wspominając o przeprowadzeniu w roku poprzednim rewizji „Podola, Kijowa i Prus“. Równocześnie bowiem lustrowano w 1615 r. województwa: ruskie, bractawskie i sandomierskie¹¹. Nadto konstytucja potraktowała odbycie tej lustracji jako sprawę już zamkniętą, gdy faktycznie na większości wymienionych terytoriów rewizja była kontynuowana wiosną 1616 r. Faktycznie więc lustracja 1615 r. zlewa się w jeden wspólny cykl z lustracją realizowaną na mocy ogłoszonej wiosną 1616 r. konstytucji. Ustawa ta nie zmieniła zasad przyjmowanych dla poprzednich rewizji XVII stulecia, w dalszym ciągu wywodząc się z założeń przyjętych w 1601 r., dodała jednak pewne szczegółowe zalecenia, a więc o objęciu lustracją dóbr cedowanych (dotąd była mowa tylko o dobrach, których dzierżyciel zmarł, jakkolwiek praktyka lustratorska rozciągała interpretację rozszerzającą i na cesje) oraz objaśniła tryb kontroli zapisów sum dłużnych skarbu żądając, aby tenutariusze zgłaszali się z przywilejami „tam, gdzie ich lustratorowie obwieszczą“. Pominięto w ustawie zwroty o dobrach nie lustrowanych, powtarzane w 1601, 1607, 1609, 1611 i 1613 r. Być może, że reliktem tego określenia było przysparzające wątpliwości interpretacyjne sformułowanie o lustrowaniu dóbr uiszczających kwartę *ab incerta taxa*¹².

Konstytucja wprowadzała zasadę wynagradzania lustratorów desygn-

---

sejmiki z 3 grudnia 1613 stwierdzała: „... to czynił [król], co mógł. Podawał ekonomie w zastawę, z których stół swój opatrować miał. Podawał klejnoty w zastawę...” (Kórnik, rkps 325, s. 67). 19 marca 1614 donosili królowi członkowie Komisji Bydgoskiej powołanej dla likwidacji zobowiązań skarbowych wobec konfederatów „moskiewskich”, iż widzą możliwości zastawienia Człuchowa za 50 000 zł i Tczewa za 40 000 zł (tamże, s. 151—154). Zastawy dóbr domeny dokonywane w tym okresie wymieniają też źródła skarbowe (AGAD, Lustracje XVIII, 84, k. 70—91).

⁷ VL III, f. 191.

⁸ VL II, f. 1493—1498, 1611, 1682; tamże III, f. 35, 191. Por. także omówienie — *Walka o wymiar kwarty*, s. 31—34.

⁹ Np. AGAD, ASK LVI, S. 5/I i K. 2/III; Lustracje XVIII, 31; Archiwum Potockich z Łańcuta 249/1 (starostwa sandomierskie, korczyńskie, wiślickie); ASK XLVI, 147a („rewizja” starostwa latowickiego), 146 b („rewizja ekonomii sochaczewskiej” 1604 r.). Por. też AGAD, ASK LVI, B5/I (starostwo barskie), K4/I (starostwo kamienieckie).

¹⁰ VL III, f. 304—306.

¹¹ AGAD, Lustracje XVIII, 47, 73; ASK XLVI, 121.

¹² W konstytucji „Lustracja” 1601 r. (VL II, f. 1494) użyto tego określenia w odniesieniu do dóbr, na których wygasły zapisy „starych sum”. Nie przeczy to proponowanej tu wykładni, gdyż w praktyce pojęcia dóbr „nie lustrowanych” i „wydzierzonych w starych sumach” pokrywają się ze sobą: dobra nie lustrowane w obu lustracjach XVI w. — to przede wszystkim „stare sumy” („nowe sumy” były objęte lustracją 1564—1565 r.) i z tych to dóbr właśnie uiszczano w okresie pomiędzy datą ekstenuacji zapisu a datą najbliższej lustracji kwartę *ab incerta taxa*. Polemika z odmienną wykładnią R. Rybarskiego — zob. *Walka o wymiar kwarty*, s. 32.

wanych z ramienia senatu (poprzednio wynagradzani byli tylko delegaci izby poselskiej) oraz ustalała rygor grzywny w wysokości 1000 zł dla członków komisji rewizyjnych, którzy by nie doprowadzili podjętego dzieła „skutecznie“ do końca. Rozpoczęcie lustracji zostało wyznaczone w terminie czterech tygodni od daty zamknięcia sesji sejmowej, co nastąpiło 7 czerwca 1616 r.

Przebieg lustracji rozciąga się na okres co najmniej pięciolecia 1615—1620. W 1615—1616 r. zlustrowano, jak już wiadomo, ziemie województw wschodnich, Prusy Królewskie i województwo sandomierskie¹³. Pozostałe województwa małopolskie — krakowskie i lubelskie — zrewidowano w okresie pomiędzy listopadem 1616 a grudniem 1617 r.¹⁴

Lustracja województw mazowieckich i Podlasia była najprawdopodobniej rozpoczęta w lecie 1616 r., jak wynikałoby z chronologii lustracji województwa płockiego¹⁵. W końcowej części tekstu, odnoszącej się do województwa mazowieckiego, dostrzega się pewne znamienne różnice w porównaniu z częścią początkową¹⁶. Być może, że te różnice o charakterze formalnym wiążą się z przerwą w akcji lustracyjnej, obserwowaną równocześnie (orientacyjnie na przełomie 1616 i 1617 r.) w tekstach innych lustracji, a związaną, jak można przypuszczać, ze zmianą na stanowisku podskarbiego koronnego, gdy Stanisława Warszyckiego zastąpił Mikołaj Daniłowicz¹⁷.

W tym samym czasie przeprowadzono lustrację Wielkopolski; rozpoczęta w 1616 r., była kontynuowana w ciągu lat 1617—1618, jak dowodziłyby wzmianki w opisie oraz pośrednio daty cytowanych przez lustratorów dokumentów¹⁸. Jednakże końcowy fragment kodeksu lustra-

¹³ AGAD, Lustracje XVIII, 47, 73; ASK XLVI, 121 (województwa: bełskie, braclawskie, kijowskie, podolskie, ruskie). AGAD, ASK, LVI, G.9, S.10 (fragmenty lustracji Prus Królewskich — starostwa grudziądzkie i sztumskie). AGAD, ASK XLVI, 99 b; Lustracje XVIII, 69 (województwo sandomierskie).

¹⁴ AGAD, Lustracje XVIII, 20.

¹⁵ AGAD, ASK XLVI, 149 (oryginał), 148 (odpis fragmentu — Rawa), 150 (odpis fragmentu — Ostrołęka). Objasnienia dotyczące dat lustracji — zob. *Lustracje województwa płockiego 1665—1789*, wyd. A. Sucheni-Grabowska i S. M. Szacherska, Warszawa 1965 [cyt. dalej: *Lustr. płockiej*], s. L.

¹⁶ AGAD, ASK XLVI, 149. Kodeks obejmujący lustracje województw: płockiego, podlaskiego, mazowieckiego, rawskiego, pisany jest jedną ręką do k. 350 (dzierzawa Bronowo), po czym następuje zmiana ręki pisarza; ustaje też system przedzielania opisów poszczególnych tenut czystymi kartami. Por. też *Lustracje województwa rawskiego XVII wieku*, wyd. Z. Kędzińska, Wrocław 1965, s. XXIV; *Lustr. płockie*, s. XLVIII. W drugiej, wyodrębniającej się części kodeksu, dzierzawczynię Osiecka i Chrosny, Warszycka, tytułowano wojewodziną podlaską, co wskazuje, iż opisu lustratorskiego dokonano po ustąpieniu z podskarbstwa koronnego Stanisława Warszyckiego, mianowanego równocześnie wojewodą podlaskim (koniec 1616 r.), a najprawdopodobniej nawet już po jego zgonie, skoro lustratorzy mówią tylko o uprawnieniach wojewodziny.

¹⁷ Tytuł lustracji województwa sandomierskiego 1615—1616 r. stwierdza, iż lustracja zaczęła się za podskarbiostwa Warszyckiego (AGAD, ASK XLVI, 99 b); od s. 113, po przerwie dokumentowanej cechami zewnętrznymi rękopisu — kontynuacja za podskarbiostwa Mikołaja Daniłowicza. Tytuł lustracji województw krakowskiego i lubelskiego informuje, że lustracja rozpoczęła się *diebus Novembris* 1616 r. i była kontynuowana do grudnia 1617 r. (AGAD, Lustracje XVIII, 20, k. 1), a osobny nagłówek — iż było to „za urzędu JWP JMP Mikołaja Daniłowicza, podskarbiego koronnego...“ (tamże, k. 1v). Lustracja natomiast województw podolskiego, braclawskiego i kijowskiego z 1615—1616 r. wymienia tylko podskarbiego Warszyckiego (AGAD, Lustracje XVIII, 73). K. Tyszkowski datuje objęcie podskarbstwa wielkiego koronnego przez Daniłowicza na 1617 r. (*Mikołaj Daniłowicz*. PSB IV, 1938, s. 416—417).

¹⁸ AGAD, ASK XLVI, 104. W późniejszym etapie lustracji (zob. niżej) powołują się lustratorzy na lustrację *anni 1618* jako poprzednio odbytą (s. 868 nn. — Bolkowo).

cji Wielkopolski zawiera informację naprowadzającą na wniosek, iż wpisane jako ostatnio lustrowane pojedyncze tenuty zostały zrewidowane znacznie później, zapewne pod koniec 1620 lub w 1621 r.¹⁹ Można to uzasadnić faktem, że lustracja, wznowiona z mocy konstytucji 1620 r.²⁰, objęła w praktyce królewszczyzny nie zlustrowane w 1616—1617 r. (jakkolwiek nie wszystkie) i była traktowana jako kontynuacja akcji rewizyjnej sprzed trzech lat. Na ścisły związek aktów lustracyjnych z lat 1616—1617 i 1620 wskazuje także tytuł kodeksu, obejmującego rewizję tenut województwa krakowskiego, pominiętych w toku lustracji 1616—1617 r. *Continuatio lustrationis bonorum Reipublicae Cracoviensis, Sandomiriensis Lublinsisque palatinatum*²¹. W 1620—1622 r. zlustrowano również pominięte w 1616 r. tenuty województw mazowieckiego, rawskiego i ruskiego, braclawskiego, kijowskiego oraz podolskiego²².

Taką wykładnię ustawie 1620 r. nadała, jak należy przypuszczać, presja opinii politycznej, forsującej postulat o potrzebie uzupełniającego zlustrowania tenut, kwalifikujących się w 1616—1617 r. do lustracji, sformułowania bowiem samej konstytucji 1620 r. podobnych założeń *expressis verbis* nie zawierają. Z drugiej strony jednak przytoczoną wykładnię można wyprowadzić również z ogólnej koncepcji lustracji pierwszej połowy XVII w.; wywodziły się one wszystkie z intencji ustawo-

Weryfikowane tytuły dzierżenia tenut w pierwszej fazie lustracji odnoszą się najczęściej do lat 1610—1613, jakkolwiek zdarzają się sporadycznie nadania wcześniejsze i późniejsze — z 1616 i 1617 r. (np. Brzeźnica, s. 427, Cekowo, s. 144).

¹⁹ Pierwszy etap lustracji kończy się podpisami trzech lustratorów i pisarza skarbowego (s. 739). Zauważa się równocześnie zmianę ręki pisarza. Etap ten objął teoretycznie cały obszar domeny wielkopolskiej i kujawskiej kwalifikującej się do lustracji w myśl ustawy 1616 r. Etap drugi lustracji tej dzielnicy miał wyraźnie na celu otaksowanie dóbr, na których wyekspirowały w tym czasie „stare sumy”, np. Koło, Radziejów, Nakło, Murzynów, Lubino, Jasień. Tę zasadę stwierdzają bezpośrednio lustratorzy: „... podług instrukcyjnej i rejestrow z skarbu nam podanych do Radziejowa zjechawszy, gdzie to starostwo lustracyjnej *post extenuationem summarum* podpadłe jest nam ukazane”... (s. 818). Andrzej Rey w Świętosławicach jest nazwany „pierwszym posesorem” *post extenuationem* (s. 763). Wyjątkowo można odnotować w tym drugim etapie lustrację starostw brzeskiego i kościańskiego, które nie były obciążone zapisami; nie zostały one jednakże zlustrowane w 1616—1618 r. Daty drugiego etapu lustracji można ustalić na podstawie wzmianki o „budowaniu” folwarku skulskiego „opisanym w inwentarzu p. Swirskiego a. 1620” (s. 833) i jakkolwiek inna wzmianka omyłkowo wiąże ten inwentarz z 1602 r. (s. 831), dostatecznym sprawdzianem jest sam cytowany przez lustratorów inwentarz tenuty skulskiej z 1620 r. (zgodne także nazwiska komornika, Krzysztofa Swirskiego, inwenturującego dobra oraz przejmującego je w posesję stanowniczego królewskiego, Stanisława Sulimierskiego — AGAD, ASK LVI, R. 14, k. 1—8). Cytowane w tejże końcowej partii kodeksu dokumenty pochodzą najczęściej z 1616—1617 r. Ostatnie strony kodeksu — od s. 855 — napisano na składce z innego papieru.

²⁰ VL III, f. 384—385 — „Naznaczenie lustratorów i rewizorów”. Konstytucja zalecała rewidowanie dóbr po zgonie posesora względnie po cesji jego tytułów na osobę trzecią (przy tzw. *incerta taxa* — por. przyp. 12) oraz tych dóbr, na których wydzielono zapisy, a także królewszczyzn spustoszonych podczas wojny „w Rusi i Podolu”. Zob. także: tamże, f. 373—374 — konstytucja „Kwarta” pociągająca do świadczenia kwarty dobra zapisane w „nowych sumach” wg taksacji lustratorskiej oraz w „starych sumach” — po 5 zł z łana; tamże, f. 399—400 — ponownie — „Kwarta” ustalająca świadczenie dupli kwarty (z wyłączeniem ekonomii, oprawy królowej i dożywoć, które miały uiszczać symplę wg konstytucji 1619 r.; konstytucja ta wymieniała również cła, żupy i wielkorządy jako zobowiązane do sympli, a przy dożywociach i arendach dożywotnich dzierżała, iż skarb królewski uiszcza za nie drugą kwartę lub ją odpowiednio będzie „defalkować” — tamże, f. 349).

²¹ AGAD, Lustracje XVII, 21.

²² AGAD, ASK XLVI, 161 (starostwa warszawskie i sochaczewskie, 23 (województwo ruskie); AGAD, Lustracje XVIII, 73 (województwa braclawskie, kijowskie, podolskie — 1622 r.), 64 (starostwo łomżyńskie).

dawcy, wytkniętej literą konstytucji 1601 r., w myśl której powoływano na kolejnych sejmach nowe komisje lustratorskie. Komisje winny były rewidować w okresie swej kadencji te królewszczyzny, które aktualnie zakwalifikowały się do lustracji z powodu zmiany posesora, ekspiacji zastawów, bądź też dlatego, iż nie były dotychczas z takich czy innych przyczyn lustrowane. Przy takiej koncepcji akcji lustracyjnej trudno właściwie mówić o ścisłych cezurach pomiędzy poszczególnymi rewizjami, a wyodrębnianie chronologicznie ich przekrojów opiera się w znacznym stopniu na przyjętych konwencjach. Słabe tempo lustracji sprzed 1616 r. wpływało na prolongowanie w pewnych wypadkach mandatów komisji lustratorskich, które najczęściej pobierały z góry swe wynagrodzenie. Te same okoliczności — nikłe efekty poprzednich lustracji, hamowanych przez tenutariuszy za cichą aprobatą senatu i króla — nadały w konsekwencji tak szeroki zakres właśnie lustracji 1616 r. Gdyby bowiem komisje lustratorskie z lat 1601—1611 wywiązały się właściwie z powierzonych sobie ustawowo zadań, wiele spośród tenut, które zachowały tego samego posesora, nie weszłoby zapewne w zasięg lustracji 1616 r. jako zrewidowane już poprzednio.

Nasuwa się pytanie, czy lustracja 1616 r., realizowana w odmiennych warunkach, niż poprzednie lustracje tego stulecia, a więc przy poparciu nie tylko izby poselskiej, lecz i kręgów dworsko-urzędniczych, przyniosła te efekty, jakich się po niej spodziewano. Ocena wyników lustracji sprowadza się do dwu zasadniczych kryteriów: pełności zasięgu rzeczowego i terytorialnego oraz proporcji zwyczajki przychodów z rewidowanych dóbr.

Ogół szlachecki domagał się jak najpełniejszego zasięgu lustracji i objęcia nią wszystkich kategorii królewszczyzn, a wśród nich również dóbr oprawnych królowej Konstancji oraz dawnej oprawy Anny Jagiellonki, obciążonej zapisem dłużnym 30 000 zł, zastawów w „nowych sumach” z 1565 r., ekonomii, ceł, żup, nowych osad, dochodów z puszczy i lasów — słowem *nullis [bonis] exceptis*, jak przypomniała w 1618 r. instrukcja sejmiku proszowickiego, nawiązując do formularza wprowadzonego w ustawodawstwie egzekucyjnym²³.

Jednakże królewszczyzny zastawione w „starych sumach”, jak wiadomo, lustracji nie podlegały. Opinia szlachecka oczekiwała zapewne, iż prowadzona przez lustratorów weryfikacja odpowiednich tytułów prawnych doprowadzi w zdecydowanej większości wypadków do stwierdzenia, że nastąpiła już ekstenuacja zapisów z mocy ustawy 1566 r. o czterech dożywociach, a dobra tym samym zakwalifikują się do lustracji i będą odtąd uiszczać kwartę. Lustratorzy przeprowadzali istotnie w toku lustracji kontrolę nadań poczynając od 1566 r. Protokoły tej kontroli, umieszczane zazwyczaj w tekście lustracji danego województwa, po opisie dóbr lustrowanych, można uważać za odpowiednik tzw. „rewizji listów” przeprowadzonej na sejmach egzekucyjnych z czasów Zygmunta Augusta. Ta zmiana trybu kontroli nadań, a więc zastąpienie dekretowania króla wobec senatu i przedstawicieli izby poselskiej przez werdykt kompletu rewizorskiego, może być w pewnym sensie uzasadniona faktem, iż „rewizja listów” stanowiła jednorazową i w zasa-

²³ Akta sejmikowe województwa krakowskiego t. I, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932 [cyt. dalej: Kutrzeba], s. 378. Por. konstytucje 1569 r. — VL II, f. 785—787. Zob. także postulaty sejmików zakroczymskiego z 8 marca 1616 r. (TP 36, f. 58v) oraz łączycyckiego z 12 lutego 1618 r. (TP 10, s. 189—190).

dzie ostateczną weryfikację spornych tytułów prawnych, gdy następnie chodziło już tylko o wykazanie liczby dożywoci, nadanych po 1566 r., co rozstrzygało o czasie ekstenuacji. Jednakże taka forma kontroli „starych sum” była niewątpliwie dogodniejsza dla tenutariuszy i nie od rzeczy będzie przypomnieć, że opinia szlachecka domagała się początkowo „kognicji” tych zastawów na sejmie, wzorem dawnej „rewizji listów”²⁴.

Ocenę tego, w jakim stopniu lustratorzy wywiązali się z powierzonego sobie zadania kontroli zapisów na królewszczynach, utrudnia brak znajomości stanu i liczby dóbr zastawionych. Jedynie dla województw wielkopolskich opracował zagadnienie wyczerpująco A. Tomczak, wykazując liczne kompleksy dóbr obciążone „starymi sumami”²⁵; pozwala to stwierdzić, iż w Wielkopolsce i na Kujawach powróciły w dyspozycję skarbu następujące tenuty, objęte po ekstenuacji lustracją 1616—1620 r.²⁶:

woj. poznańskie — Wschowa;

woj. kaliskie — Blizanów; Cekowo; Gniezno; Koło; Łagiewniki; Mięścisko; Międzychód; Nakło;

woj. sieradzkie — Ostrzeszów; Szczerców; Warta;

woj. łęczyckie — Bolkowo (połowa); Jasieniec; Leśny i Polny Wiączeń; Lubino; Szczawin i Szeligi;

woj. inowrocławskie — Dybów; Gniewków; Murzyno;

woj. brzesko-kujawskie — Bytoń; Czarnocice i Stróżewo; Kowale; Kruszewica (połowa); Radziejów; Skulsko; Świętosławice; Sarnowo; Skaszyn;

ziemia dobrzyńska — Bobrowniki.

Pewne spośród tych tenut były początkowo rejestrowane w toku lustracji jako obciążone „starymi sumami”, a następnie — jako już wytrzymane, co świadczy również o dwuetapowym przebiegu lustracji (np. Koło, Lubino, Radziejów, Czarnocice, Świętosławice).

Jako zapisy niewytrzymane zarejestrowali lustratorzy kilka większych kompleksów dóbr (Oborniki, Środa, Odolanów, część Kruszewicy, Dobrzyń) oraz około trzydziestu mniejszych dzierżaw. Nie wykazali jednak w swych zestawieniach dóbr „onerowanych” pełnego ich stanu, pomijając np. Babimost, Wałcz, Kcynię, Stawiszyn, Lubochnię, Rzeczyce, Kaleń, Bydgoszcz i inne, drobniejsze tenuty.

Jeśli chodzi o Mazowsze — ściślej o samo woj. mazowieckie — to liczba zastawionych w „starych sumach” królewszczyn była znikoma. Na ten stan rzeczy wpływały — jak to przedstawił J. Senkowski²⁷ — rzadkość zastawów dóbr domeny książęcej jako reguła oraz unieważnienie przez Zygmunta I przy inkorporacji Mazowsza wielu zapisów, poczynionych wbrew powyższej regule w ostatnich latach panowania Janusza III. Utrzymanie w dalszym ciągu czystej hipoteki królewszczyn mazowieckich wiązało się z jednej strony z polityką skarbową Zygmunta I, a następnie — z zarządem Bony nad kompleksem tenut

²⁴ Instrukcja zjazdu kolskiego z 10 sierpnia 1590 r. — *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego* t. I, cz. 1, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957 [cyt. dalej: Dworzaczek], s. 100.

²⁵ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564—1565* cz. I, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961, s. XXXI—LVIII.

²⁶ AGAD, ASK XLVI, 104.

²⁷ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*. Warszawa 1965, s. 50—52; A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504—1548*, w druku.

mazowieckich z tytułu przyznanej królowej oprawy (1548—1557 r.). Tym okolicznościom zawdzięczać należy, iż protokoły „rewizji listów“ z 1563/64 r. zawierają wzmianki o zapisach na kilku zaledwie niewielkich królewskich majątkach mazowieckich.

Natomiast przypuszczać trzeba, iż liczba dóbr obciążonych „starymi sumami“ w Małopolsce i na ziemiach wschodnich była ogromna, nie rzadko równoważąc się procentowo, lub nawet przewyższając cyfrowo liczbę i rozmiary królewskich majątków eksploatowanych przez skarż. Do takich wniosków upoważnia — bez szczegółowej analizy akt „rewizji listów“ dokonanej podczas egzekucji dóbr — retrospektywne porównanie stanu królewskich majątków objętych lustracjami 1564—1565 oraz 1659—1664 r. w województwach lubelskim i krakowskim, w tym ostatnim wypadku uwzględniając zwłaszcza badania E. Trzyna odnoszące się do drugiej połowy XVII w.²⁸

Zmiany w składzie tenut, na przestrzeni stulecia niejednokrotnie dzielonych, obejmowanie w pewnych wypadkach zastawami części tylko starostw lub większych dzierżaw, nakładanie się równolegle na tych samych kompleksach dóbr różnych tytułów prawnych (np. osobnych kontraktów zastawów) — wszystko to utrudnia możliwość podsumowania zagadnienia na obecnym etapie badań nad królewskimi majątkami.

Informując o ekspiracji zapisów, lustratorzy powoływali się zazwyczaj na cztery wytrzymałe dożywocia; w pewnych razach dodawali, iż były to dożywocia bez cesji, traktowanych zazwyczaj równorzędnie z dożywociami²⁹.

Oznaczanie krańcowych terminów wytrzymania okazywało się w praktyce dosyć skomplikowane. Zgodnie z brzmieniem ustawy 1588 r. — potwierdzającej i objaśniającej ustawę z 1566 r. — ekstenuacja następowała już przy nadaniu czwartego kolejnego (po 1566 r.) tytułu na zastawioną królewską część, ale dopiero piąty z kolei dzierżyciel winien był uiszczać z niej świadczenia³⁰.

Intencja ustawodawcy kierowała się więc wyraźnie ku rozwiązaniom dogodnym dla zastawnych posesorów, a formuła „czworga dożywocia“ posiadać musiała faktycznie dwie sprzeczne z sobą wykładnie. Pierwsza z nich odnosiła ekstenuację do momentu udzielenia czwartego kolejnego tytułu na zastawione dobra, kiedy to upadała ostatnia z czterech części zapisu, potrącanych przy każdorazowym nadaniu. Zgodnie z tym założeniem określali ramy ekstenuacji lustratorzy, np. komisje wielko-

²⁸ Zob. AGAD, ASK LIV, 14 A; AGAD, Lustracje XVIII, 4, 7, 9; AGAD, *Metryka Litewska* IV B, 7, 8. E. Trzyna, *Królewskie majątki województwa krakowskiego w XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych“ t. XXIV, 1962, s. 20. *Lustracja województwa lubelskiego 1565*, wyd. A. Wyczański, Wrocław 1959, s. XI—XII. *Lustracja województwa lubelskiego 1661*, wyd. H. Oprawko i K. Schuster, Warszawa 1962, s. XX—XXII. Co do nader licznych zastawów na ziemiach południowo-wschodnich, to występowały tu zarówno zapisy na kompleksach dóbr starostw grodowych, jak i na pojedynczych wioskach, na których Jagiellonowie zapisywali miejscowej szlachcie drobne kwoty sum nie zawsze faktycznie wpłaconych do skarbu królewskiego, w postaci ekwiwalentu za nakłady dokonywane w dobrach zniszczonych podczas wojen toczonych na pograniczu, czy wręcz jako darowizny. Były to posunięcia polityczne związane z akcją zasiedlania i obronności pogranicza — zob. A. Wyczański, *Rozdawnictwo dóbr królewskich za Zygmunta I*, PH XLIV, 1953, z. 3, s. 296; A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny*.

²⁹ Np. AGAD, ASK XLVI, 104, s. 69 (Wschowa), s. 648 (wieś Topola w Łęczyczkiem).

³⁰ VL II, f. 719—720, 1223.

polska i małopolska; zarazem jednak dodawali oni w formie wykładni rozszerzającej, iż ze względu na przysługujące aktualnemu dzierżycielowi prawo dożywocia, dopiero po jego zgonie (lub dokonanej przezeń cesji) dobra będą podlegać lustracji, a tym samym i obowiązkwowi ponoszenia świadczeń na rzecz skarbów rawskiego (kwarcianego) i królewskiego. Praktycznie zatem ekstenuacja następowała po upływie czwartego dożywocia i realnie wchodziła w rachubę dopiero od piątego, jak to wynikało np. z ustaleń lustratorów dla tenut: Powidz, Ulejno, Grabowo, Krzywagóra (woj. kaliskie), Bolków, Niwki (woj. łęczyckie), Lipnica, Swoszowa, Mszana Dolna z przyległymi wioskami (woj. krakowskiej)³¹.

Dalszym wyrazem „ulgowej taryfy“, stosowanej względem zastawnych posesorów, było traktowanie uprawnień nadawanych równolegle — najczęściej w stosunku do małżonek posesorów. Raczej sporadyczne są wypadki kwalifikowania tych uprawnień w sposób odrębny i stąd zaliczania ich jako kolejnych tytułów, przy których uzyskiwaniu winna być potrącona czwarta część sumy zapisu (np. Niwki, Lubino w woj. łęczyckim; Oborniki w woj. poznańskim; Grybów w woj. krakowskim)³².

Najczęściej lustratorzy powoływali się na solidarny charakter dzierżenia męża oraz dożywocia nadanego następnie żonie i w takich sytuacjach granice czasowe ekstenuacji (czy też tylko amortyzacji odpowiedniej części zapisu) przesuwały się do momentu zgonu drugiego z małżonków, śmierć pierwszego bowiem nie ograniczała posiadanych solidarnie przez współmałżonków uprawnień (np. tenuty: Koło, Powidz, Ulejno, Grabowo, Krzywagóra — w woj. kaliskim; Dębowce, Wielki i Nowy Ostrów — w woj. sieradzkim; Topola — w woj. łęczyckim; Glinnik Polski, Jodłowa, Brzozowa, Mszana Dolna, Kasinka — w woj. krakowskim)³³.

Wiążącą podstawą dla lustratorów przy kwalifikowaniu uprawnień współmałżonków na zastawionych tenutach były odpowiednie dyspozycje, zawarte w nadaniach królewskich. Cytowane przykłady upoważniają do wniosku, iż praktyka stosowana w tym zakresie odbiegała od intencji ustawodawstwa egzekucyjnego, wydatnie przedłużając terminy ekstenuacji. Czy i zawsze król był ściśle poinformowany o klauzulach dotyczących solidarnych uprawnień na zastawionych dobrach — trudno rozstrzygnąć. Niewykluczona wydaje się odpłatność za udzielanie takich tytułów, przy czym niepodobna odróżnić pozornego przynajmniej legalizmu takich poczynań od korupcji, możliwej w poszczególnych ogniwach obu kancelarii Metryki Koronnej.

Być może, iż początkowo pewne komisje lustratorskie próbowały wydzielać nadania współmałżonków w osobne tytuły stosując każdorazowo umorzenie czwartej części zapisu. Świadczyłyby o tym uchwały sejmi-ku proszowickiego z 1618 r. protestujące przeciw podobnej praktyce lustratorów³⁴.

Sprawa expiracji „starych sum“ wymaga przesłedzenia w następnych lustracjach. Jednakże ograniczony zasięg rewizji, przeprowadza-

³¹ AGAD, ASK XLVI, 104, k. 199—202, 640—651 (Wielkopolska); AGAD, Lustracje XVIII, 20, k. 176—177, 189^v—191 (Małopolska).

³² AGAD, ASK XLVI, 104, s. 86—87, 651 (Wielkopolska); AGAD, Lustracje XVIII, 20, k. 188 (Małopolska).

³³ AGAD, ASK XLVI, 104, s. 187—188, 199—202, 463, 473, 648 (Wielkopolska); AGAD, Lustracje XVIII, 20, k. 176, 181^v, 185—185^v, 189^v—192^v (Małopolska).

³⁴ Instrukcja z 2 stycznia 1618 r. — Kutrzeba, s. 378.

nych w okresie do 1654 r.³⁵ ułatwiał, jak można przypuszczać, tenutariuszom eksploataowanie dóbr Rzeczypospolitej dłużej, niż wynikałoby to z ram czasowych ekstenuacji. Zapowiedzią likwidacji zastawów na królewskich ziemiach była ustawa 1647 r. pt. „Sum zniesienie z dóbr Rzeczypospolitej”³⁶. Lecz dopiero lustracja 1659—1664 r. obrazuje w pełni wymiar problemu, wprowadzając w zarząd skarbowy ogromną liczbę dóbr, eksploatowanych w ciągu dwu niejednokrotnie stuleci przez zastawnych posesorów.

Odrębną kategorię królewskich ziem wyłączonych z zasięgu lustracji stanowiły, trzeba przypomnieć, tenuty, których dzierżyciele mogli się wykazać nadaniami pochodzącymi sprzed 1601 r. oraz faktem uiszczenia umownej zwiększonej kwarty. Lustratorzy pomijali je milcząco (komisja wielkopolska) lub odpowiednio o tym informowali w tekście rewizji (komisja mazowiecka). Badając zatem pełność zasięgu poszczególnych rewizji pierwszej połowy XVII w., należy brać pod uwagę daty nadań na dzierżenie tenut nie objętych przez lustracje.

W lustracji woj. mazowieckiego, która w 1616—1617 r. objęła ogółem 37 tenut, lustratorzy wymienili 6 tenut nielustrowanych z konsensami sprzed 1601 r. Ich posesorzy uiszczały zgodnie z konstytucją 1601 r. — 1½ kwarty (Janowo k. Ciechanowa; Janowo k. Kolna; Łączyń; Płodownica) lub 1/2 kwarty (2 tenuty obciążone długiem Anny Jagiellonki — Zaskowo i Korytnica)³⁷. Nietrudno stwierdzić, iż wyłączenie od lustracji było dla tenutariuszy korzystne. Zwyczaj dochodowości wyliczona przez lustratorów niejednokrotnie sięgała, a czasem nawet przekraczała 100% szacunku lustracji 1565 r. Niewspółmiernie wysokie korzyści osiągnęli w tej sytuacji posesorzy z zapisami długu królowej Anny Jagiellonki, gdyż były to długi niewielkie. Tak np. tenuta Korytnica wyceniona w 1565 r. na 1018 zł przychodu rocznego została obciążona pożyczką 1000 zł. W ciągu 20 lat (1596—1616) tenuta ta winna była

³⁵ Podstawy prawne następnych lustracji określały konstytucje z lat 1621, 1623, 1627, 1629, 1631, 1635, 1649, 1654 (VL III, f. 427, 457, 552, 623, 707, 895; tamże IV, f. 292, 460). Trzeba zauważyć, że praktyka lustratorów lat 1627—1629 nie zawsze była jednolita; pewni z nich przyjęli za wiążące zalecenia konstytucji 1620 r. (por. przyp. 20), gdy inni zastosowali rozszerzającą wykładnię ogólnikowego sformułowania ustawy 1627 r.

Następna z kolei konstytucja, uchwalona w 1635 r., ograniczyła zasięg lustracji do dóbr obciążonych zapisami wygasłych „sum”, a dotąd nie lustrowanych, a więc do takich, dla których kwarta miała być wymierzona po raz pierwszy. Konstytucja 1649 r. powtórzyła znane sformułowania co do zakresu lustracji obejmując nią nowe donacje, dobra o tzw. *incerta taxa*, oraz dobra po ekstenuacji zapisów dłużnych skarbu. W pięć lat później konstytucja z 1654 r. stwierdziła: „... siła dóbr Rzpltej i prowentów naszych dotychczas nie są zlustrowane i konstytucja 1649 r. do efektu swego nie przysła...”. Lecz i konstytucję 1654 r. spotkał podobny los „nieprzyjścia do efektu”, co zresztą usprawiedliwia moment dziejowy: wojna tocząca się u wschodnich granic i nieodwracalne już zagrożenie wielkim konfliktem północnym. Z lustracji tego okresu najpełniejszy zasięg posiadają: *Lustracja Prus Królewskich 1624*, wyd. S. Hożowski, Gdańsk 1967; *Lustracja Wielkopolski i Kujaw 1628—1629* t. I, II, III, wyd. Z. Guldona, w druku; fragmentaryczny charakter posiadają lustracje małopolskie z 1628—1632 i 1636 r. (AGAD, Lustracje XVIII, 22, 23, 33), mazowieckie i rawskie z 1630 r. (AGAD, ASK XLVI, 152), województw ziem południowo-wschodnich z 1629 i 1636 r. (AGAD, Lustracje XVIII, 73 — sumariusz). Wyliczenie nasze pomija oczywiście pozycje pomniejsze, oblaty i odpisy fragmentów lustracji itp.

³⁶ VL IV, f. 103.

³⁷ AGAD, ASK XLVI, 149, k. 232v, 304v, 311v—312v, 349, 457v. Autorka składa podziękowanie prof. dr A. Wawrzyńczykowej za udostępniony odpis wydawniczy lustracji.

przynieść ponad 20 000 zł dochodu, przyjmując normy szacunkowe 1565 r., niewątpliwie o wiele niższe od realnych. Tenutariusz natomiast uiszcział rocznie po 1/2 kwarty, tj. około 102 zł, czyli w ciągu 20 lat wpłacił za ledwie 2040 zł. Należy jednak zaznaczyć, iż dobra z zapisami Anny Jagiellonki, w których nastąpiła zmiana posesora po 1601 r., były lustrowane; protokół lustracyjny nie informuje jednak o zasadach wymierzania z nich na przyszłość kwarty³⁸.

W lustracji 1616 r. została natomiast postawiona pozytywnie dla skarbu sprawa dóbr zastawionych w 1565 r. w tzw. „nowych sumach“, niesłusznie często nazywanych przez współczesnych zastawem „500 000 zł“, w okresie bowiem 1565—1586 r. owa pierwotna kwota pożyczki zmalała w przybliżeniu o połowę. Dobra te posiadały roczną przychodowość o wysokości ogólnej około 55 000 zł, co wyniosłoby w ciągu lat 1565—1615 — przy nieaktualnym już szacunku z 1565 r. — kwotę zł 2 750 000. Tenutariusze natomiast eksploatowali do końca XVI w. zastawione dobra w pełni na własny rachunek, a następnie uiszczali 1/2 kwarty, a więc 10% taksy ustalonej w 1565 r. Można by zatem w przybliżeniu określić ogólny wpływ z tych dóbr do Skarbu Koronnego w ciągu 20 lat (1595—1615) na 110 000 zł³⁹.

W paradoksalnej sytuacji „nowych sum“ opinia szlachecka była doskonale zorientowana. Kwestia ta stanowiła przedmiot ostrych interpe-lacji sejmikowych, domagających się przede wszystkim skupienia przez skarb dóbr zastawionych w 1565 r.⁴⁰ Ustawy lat 1601—1616 nie dawały — przy wykładni literalnej — lustratorom mandatu do rewidowania tenut z zapisami „nowych sum“. Jednakże komisje lustratorskie oparły się na instrukcji podskarbiego Warszzyckiego i przyjmując wykładnię rozszerzającą ustaw dobra w „nowych sumach“ rewidowały. Wielkopolska komisja nie rezygnowała, podkreślić należy, z lustrowania „nowych sum“ nawet wobec protestu tenutariuszy, ograniczając się do wciągnięcia protestu w tekst protokołu rewizyjnego⁴¹.

³⁸ Tamże, k. 308v (Giełczyno). Por. także konstytucję o lustracji 1601 r. — VL II, f. 1494, 1496.

³⁹ Zob. przyp. 4. Przychodowość roczną tych dóbr określiła lustracja 1564—1565 r. Z kwoty 500 000 zł pożyczki spłacono poborami za Zygmunta Augusta 152 000 zł, a za Stefana Batorego „umorzono“ 107 624 zł. Por. A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego, Źródła Dziejowe* t. VIII, 1881, s. 7—9.

⁴⁰ Z instrukcji na sejm sejmiku łęczyckiego 29 stycznia 1613 r.: „Dobra Rzpltej, które są zastawione w sumie 500 000, a wielkich dochodów są, słuszna, aby *possessores* na dożywociu zostali, a na potrzeby Rzpltej kwartę żeby z nich dawali“ (TP 10, s. 154; tamże, s. 183, 190 — 1613 r.). Por. także *Walka o wymiar kwarty*, s. 27—31, 33.

⁴¹ Tak uczynili lustratorzy 1616 r. w Brzeźnicy i w Pызdrach (AGAD, ASK XLVI, 104, s. 149—150, 427). Przy starostwie pyzdrowskim lustratorzy zanotowali: „... z których dóbr sumą taką operowanych, iż imć pp. starostowie i inni dzierżawcy wedle opisanja konstytucyjey 1601 r. pół kwartą na obronę Rzpltej płacić dobro-wolnie pozwolili, tedy przykładem inszych starostw, któreśmy przedtem takową sumą onerowane lustrowali, biorąc do tego po sobie konstytucją wyżej mianowaną, także dosyć czyniąc instrukcyjey przez imćp. podskarbiego koronnego *eo nomine* danej, do lustracyjey starostwa tego przystąpiliśmy. Przeciwko której jmp starosta [Władysław Czarnkowski] opowiadał się i onej kontradikował z tej przyczyny, iż dobra takowe ... żadnej lustracyjey podlegać nie mają, azby *de plano et integro* suma zapisana *inacta praescriptum constitutionis 1601* skutecznie zapłacona była; której iż nie zapłacono, tedy też *oneratum et aggravatum* lustracją przereczoną być się rozumiał ... tak i potym *suo loco et tempore, ubi de iure competierit, salvum et illaesum ius contradicendi* sobie zachowuje...”. Jak się wydaje, podskarbi zastosował w swojej instrukcji wykładnię rozszerzającą wobec ustawy 1601 r., jaka wiązała „pół kwarty“ z taksacją lustracji 1565 r. dla aktualnych dożywo-tników,

Zróznicowanie metod kontroli stosowanych przez poszczególne komisje lustratorskie miało różnorakie aspekty. Jednym z nich było ustosunkowanie się komisji do sprawy lustrowania tenut, co do których zachodziły wątpliwości formalno-prawne, czy winny one podlegać rewizji. Porównywuując w tej mierze praktykę komisji lustratorskich mazowieckiej i wielkopolskiej można zauważyć, iż komisja wielkopolska przejawiała postawę bardziej zdecydowaną i dążyła do objęcia lustracją jak największej liczby tenut.

Natomiast komisja mazowiecka starała się przyjmować raczej wykładnię literalną (ścieśniającą) ustaw, być może w wyniku faktu, iż w skład jej wchodziło dwóch jurystów; taka interpretacja okazywała się jednak najczęściej korzystna przede wszystkim dla tenutariuszy. Tak np. przy zbieżności przeciwstawnych przepisów o lustrowaniu dóbr z zapisami Anny Jagiellonki oraz o wyłączeniu z lustracji dóbr dzierzonych z mocy nadania sprzed 1601 r., lustratorzy dali pierwszeństwo wykładni ścieśniającej i sporną tenutę (Łączyno) wyłączyli z lustracji. Podobnie w dzierzawie Janowo zrezygnowali z dokonania rewizji, mimo iż tenutariusz przeciw lustracji nie protestował, a wątpliwości co do wymiaru kwarty (kwestia oparcia się na lustracji 1565 lub 1569 r.) jak najbardziej uzasadniały celowość zbadania aktualnego stanu dóbr. Lustratorzy powołali się jednak na fakt, iż nadanie tenuty pochodzi sprzed 1601 r. i „nie chcieli się ważyć“ na przeprowadzenie rewizji. W zastawionej w „starych sumach“ wsi Wichradz lustratorzy poprzestali na stwierdzeniu, iż wobec braku dokumentów nie mogą ustalić, czy ekstenuacja już nastąpiła, jakkolwiek było zapewne możliwe sięgnięcie po dowody zastępcze, choćby ze świadków⁴².

Opinia szlachecka źle widziała ustępstwa lustratorów wobec tenutariuszy i wycofywanie się z rewizji na skutek sprzeciwów z ich strony. Sejmik proszowski zażądał w 1618 r. mianowania nowych lustratorów, którzy by bezwzględnie skontrolowali tenuty, w których nie dopuszczono do rewizji, a w 1620 r. częściowo zmieniona komisja przystąpiła do lustrowania dóbr województwa krakowskiego pominiętych w 1616 r.⁴³

Od lustratorów oczekiwano, że przysporzą w efekcie rewizji znacznej podwyżki kwarty⁴⁴. Inflacja zdawała się te przewidywania jak najbardziej uzasadniać; już na przełomie XVI i XVII stulecia spodziewano się w wyniku lustracji zdwojenia kwarty. Jednakże ta powszechnie postulowana przez szlachtę „aukcja procentów“ przedstawiała problem bardzo złożony. Lustratorzy musieli kierować się ogólnymi dyrektywami, otrzymywanymi od władz administracyjnych, konkretnie — od podskarbiego, realizującego z reguły program królewski lub królewsko-możnowładczy. Stawki, jakie wyznaczono na płody rolne, drób i nabiał, nie odpowiadały wyzowi cen, narastającemu wśród postępującej inflacji.

którzy w tym zakresie porozumieli się ze skarbem. Wyjaśnić sprawę mogłoby zbadanie odpowiednich aktów nadań i stwierdzenie, czy pochodziły one sprzed 1601 r., czy też były późniejsze, wówczas bowiem objęcie dóbr lustracją wynikałoby ściślej z litery ustawy (VL II, f. 1496).

⁴² AGAD, ASK XLVI, 149, k. 304^v, 311^v—312^v, 373^v.

⁴³ Instrukcja na sejm z 11 grudnia 1618 r. — Kutrzeba, s. 394.

⁴⁴ Zob. np. instrukcję na sejm sejmiku województwa łęczyckiego z 8 marca 1616 przewidującą w wyniku lustracji „wielką aukcję“ kwarty (TP 10, s. 174). Instrukcja sejmiku proszowskiego z 13 grudnia 1622 zawiera narzekania na gwałtowny spadek siły nabywczej pieniądza (*Akta sejmikowe województwa krakowskiego* t. II, wyd. A. Przyboś, Kraków 1953 [cyt. dalej: Przyboś], s. 10—12. Por. też J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski* t. I, Poznań 1947, s. 181).

Na Mazowszu relacja wycen przyjmowanych w lustracjach 1565 i 1616 r. kształtowała się następująco:

	1565 r.	1616 r.
Zyto (1 korzec)	10 gr	16—17 gr
Owies „	5 gr	10—11 gr
Pszenica „	18 gr	28—30 gr
Jęczmień „	8 gr	16—17 gr
1 kura	1 gr	1,5 gr
1 gęś	3 gr	4 gr
1 kapłon	2 gr	3 gr
1 kopa jaj	4 gr	6 gr

Podstawą zwiększenia intrat były przede wszystkim wyższe ceny zbóż⁴⁵. Podwyżka wycen drobiu utrzymana była w pewnej rezerwie. Wymiar czynszów chłopskich od jednostki posiadanej ziemi pozostawał na Mazowszu najczęściej niezmienny w stosunku do wymiaru zarejestrowanego w pierwszej lustracji. Te relacje stanowią odpowiednik polityki dworu królewskiego. W stosunku do ludności poddańczej panujący starali się zachować konsekwencję wobec tej taktyki, jakiej wyraz dawali w wyrokach sądów referendarskich oraz w swych przywilejach konfirmujących nadania poprzedników. Ulegając presji tenentariuszy w płaszczyźnie świadczeń pańszczyźnianych i nie czując się na siłach zahamować ich wzrostu, panujący stabilizowali sytuację poddanych w zakresie czynszów i danin, z których zresztą daniny zbożowe, o ile były odpłatne, uderzały również poddanych zwykłą cen. Przede wszystkim jednak zwykła ta godziła w interesy tenentariuszy, zwiększając wymiar intrat z produkcji folwarcznej; nie trudno się domyślić, jak silne musiały być w związku z tym sprzeciwy tenentariuszy. Wydaje się rzeczą niewątpliwą, iż ceny zbóż, wyznaczone w 1616 r. komisjom lustratorskim, wyobrażały wypadkową tendencji żądających „aukcji“ kwarty oraz tendencji utrzymania *status quo ante* reprezentowanych przez tenentariuszy.

Oto próbny schemat „aukcji“ dochodów uzyskanych w wyniku lustracji 1616/1617 w woj. mazowieckim; charakteryzuje go nierównomierność wzrostu dochodów dla poszczególnych tenent (tabl. 1).

Pewnej orientacji, jak wyglądała zwykła intrat z królewszczyzn wielkopolskich w świetle lustracji 1616 r., mogą dostarczyć zacytowane niżej przykłady, odnoszące się do wybranych 11 większych tenent, lustranych w latach 1565, 1569 i 1616. Znaczniejszy stosunkowo niż na Mazowszu wzrost dochodów może mieć uzasadnienie w niższych normach szacunkowych, przyjmowanych w toku pierwszej lustracji przez komisję wielkopolską, w porównaniu z normami komisji mazowieckiej. Za tym przemawiałyby również zwykła taksacji, stosowana na ogół podczas drugiej lustracji Wielkopolski; w urzędzie podskarbińskim przyjmowano stąd dla wymiaru kwarty z Wielkopolski właśnie lustrację 1569 r., gdy na Mazowszu — w zasadzie lustrację 1565 r. Z tych względów przy porównaniu dochodów z omawianych 11 tenent wzięto również pod uwagę szacunek lustracji 1569 r. pokrywający się najczęściej z tabelą podskar-

⁴⁵ Mówiąc o relacjach cen operujemy tu orientacyjnymi tylko danymi. Znaczne wahania cen mogą wynikać z różnicy pomiędzy relacjami miejscowymi a gdańskimi, co wymagałoby odpowiedniego pogłębienia tego zagadnienia (uwaga, za którą składam podziękowanie prof. dr L. Żytkowiczowi).

Tabela 1

Zestawienie porównawcze dochodowości tenut woj. mazowieckiego w 1616 i 1580 r.

Lp.	Nazwa tenuty	Wycena dochodów rocznych (w zł)		Zwyzka dochodów w 1616 r. w stosunku do 1580 r. (w %)
		1616 r.	1580 r.	
1	Wyszogród	4 781	3 001	159,3
2	Zakroczym z Kazoziem, Grocholami	2 991	[2 217]	134,9
3	Radzików, Kembłowice	675	[146]	462,3
4	Cło wodne zakroczymskie	4 000	1 106	361,7
5	Nowe Miasto, Lewice, Gromadzino	2 661	1 866	142,6
6	Sarnowa Góra	629	288	218,4
7	Ciechanów, Opinogóra, Przasnysz	6 937	3228	214,9
8	Miłowidz, Połomia	71	37	191,9
9	Dobrzanków	860	531	161,9
10	Maków	3 588	[1 775]	202,1
11	Różan	1 549	[1 602]	96,7
12	Ostrołęka, Budne	1 230	618	199,0
13	Miastkowo, Giełczyno	1 762	906	194,5
14	Płocko	1 293	[805]	160,6
15	Wizna (starostwo i ekonomia)	4 276	2 408	177,6
16	Bronowo	3 363	1565	214,9
17	Nur, Ostrowia	1 355	1 171	115,7
18	Błonie	2 052	[1 115]	184,0
19	Piaseczno	1 351	1 003	134,6
20	Leśna Wola	252	203	124,1
21	Sękocin, Słomin	360	219	164,4
22	Bądków, Goszczyn, Strumiec	3 289	2 068	154,2
23	Garwolin	3 327	2 364	140,7
24	Rembków	2 333	1 623	143,7
25	Osiecko	3 301	2 685	122,9
26	Chrosna, Człowiekówka	460	193	238,3
27	Wola Starogrodzka	252	72	350,0
28	Dembe, Goździówka, Zalesie	1 175	871	134,9
29	Liw	1 888	[1 956]	96,5
30	Żukówka	12	5	240,0
Razem		62 073	37 647	164,9

Wycenę dla 1616 r. podano wg lustracji (AGAD, ASK XLVI, 149), dla 1580 r. — wg tabeli podskarbińskiej (*Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576—1586*, wyd. A. Pawiński, *Źródła Dziejowe* t. IX, 1881, s. 264—265; 267). Tabela 1530 r. dla Mazowsza pokrywa się z reguły z taksacją lustracji 1565 r., co pozwoliło na uzupełnianie danych, których w tabeli brak (zwłaszcza przy wydzielaniu pewnych połączonych w tabeli tenut), na podstawie sumariusza lustracji 1565 r. (AGAD, ASK XLVI, 142, ok. 1566 r.). Uzupełnienia z sumariusza zamieszczono w nawiasach kwadratowych. Lustracja 1616 r. objęła 37 tenut — niektóre z nich w zestawieniu połączono dla ułatwienia porównania z tabelą 1580 r. (Nowe Miasto, Lewice; Ciechanów, Opinogóra, Przasnysz; Nur, Ostrowia; wiskie starostwo i ekonomia; Bądków, Strumiec; Dembe, Goździówka). Zmiany w składzie tenut uwzględniano w zakresie dotyczącym zmian obszaru tenuty, a więc np. od kwoty dochodów starostwa liwskiego odjęto dochody nielustrowanej w 1616 r. Korybnicy. Nie uwzględniano natomiast zmian takich, jak powstawanie nowych osad na terytorium danej tenuty (w dzierzawie Bronowo — Przytuły Wólka o przychodowości rocznej 44 zł; Leśna Wola — Nowa Wola — 8 zł; Rembków — Sobienice i Osniłki — 219 zł. Zob. Lustracja 1616, f. 344v, 371, 411), zmian *in plus* lub *in minus* w liczbie folwarków, młynów, łąnów pustych i in. Te czynniki bowiem — obok wzrostu cen — są istotne dla oceny gospodarki w królewskich i jej rentowności w obu porównywanych okresach.

bińską 1580 r. Oczywiście wnioski powyższe mają charakter jedynie roboczy, a dla ostatecznej relacji zachodzącej pomiędzy lustracjami XVI w. a lustracją 1616 r. jest niezbędne przepracowanie całości materiału zawartego we wszystkich trzech lustracjach dla całego terytorium Korony.

Wyniki lustracji 1616—1620 r. wskazywałyby, iż z punktu widzenia gospodarki kwarcianej efekty lustracji nie były rewelacyjne. Podwyżka taksy dochodów odpowiadała w przybliżeniu swą relacją podwójnej kwarcie, uchwalanej niejednokrotnie już uprzednio za rządów Zygmunta III. Pozytywne znaczenie lustracji wyraża się jednak przede wszystkim w rozszerzeniu podstawy opodatkowania dzięki włączeniu w świadczona kwarciana dóbr po ekstenuacji „sum starych” oraz dóbr z zapisami „sum nowych”.

Znaczenie lustracji nie ogranicza się nadto do sprawy „aukcji” kwarty. Trzeba podkreślić, iż akcja lustracyjna 1616—1620 r. spełniła również

Tabela 2

Przykładowe zestawienie dochodów z tenut wielkopolskich w 1616, 1565 i 1569 (1580)

Lp.	Nazwa tenuty	Wycena dochodów rocznych w zł			Zwyżka dochodów w 1616 r. w stosunku do	
		1616 r.	1565 r.	1569 (1580)r.	1565 r. (w %)	1569(1580) r. (w %)
1	Bolesławiec	3 983	1 908	1 691	209	236
2	Brześć	2 491	1 216	1 388	205	180
3	Inowrocław	6 140	2 646	2 724	232	225
4	Klonowa, Brąszewice	2 306	1 085	1 409	212	164
5	Konin	3 422	1 200	1 691	285	212
6	Kościan	2 544	1 337	1 337	190	190
7	Łęczyca	4 794	2 852	3 004	168	160
8	Międzyrzecz	5 266	2 630	2 928	200	180
9	Przedecz	5 554	2 432	2 530	228	219
10	Sieradz	4 584	3 448	4 068	133	113
11	Wieluń	6 299	2 831	2 785	206	222
	Razem	47 383	23 585	25 555	200	186

pożyteczne zadanie weryfikacji stanu posiadania królewskich przez kontrolę dóbr zastawionych. Był to jeden z etapów realizacji ustawodawstwa egzekucyjnego z lat 1562—1566, istotny nie tylko w odniesieniu do królewskich, zakwalifikowanych już do ekstenuacji i objętych sąd lustracją i obowiązkiem uiszczania kwarty, lecz również w stosunku do tenut, dla których zapisy nie uległy wytrzymaniu. Komisje lustratorskie ustalały bowiem aktualny stan wydzierżenia, zakreślając tym samym jego granice na przeszłość.

Co do zastawów „sum nowych”, to już podkreślano pozytywną rolę lustracji 1616—1620 r. w tym zwłaszcza zakresie: lustracja po raz pierwszy od 1565 r. podjęła próbę uregulowania płynnej sytuacji prawnej tych dóbr, których dzierżyciele wykorzystywali rozbieżność pomiędzy normatywami, zalecającymi skup zastawów przez państwo i stanem

faktycznym uniemożliwiającym wykonanie tych uchwał wobec niedoborów w skarbie⁴⁶.

Nie należy także zapominać o bardziej ogólnych funkcjach akcji lustracyjnej sprowadzających się do ustalenia pełnej dochodowości królewskich przy założeniu, iż 3/5 intrat winno przypadać skarbowi królewskiemu. W toku kampanii, toczonej o lustracje generalne, silne akcenty spoczywały na tym właśnie aspekcie akcji rewizyjnych, mając na celu podbudowanie dochodami z domen państwa wąskiego skarbu monarszego. Fakt, że w tej mierze lustracje zawiodły, wiąże się jednak ze sferą innych już zagadnień.

Problematyka dziejów skarbowości, w tym i królewskich, wiąże się głębokim nurtem nie zawsze widocznych wzajemnych odniesień z dziejami politycznymi ostatnich stuleci dawnej Rzeczypospolitej. Elementem składowym tych dziejów była na przestrzeni XVI wieku walka o egzekucję praw i dóbr. Tradycję działalności obozu egzekucyjnego i sukcesję jego założeń politycy schyłkowej doby jagiellońskiej przekazali swym następcom. W tym mniej więcej czasie, gdy odbywała się lustracja 1616—1620 r., wygasało już pokolenie, które przejęło w bezpośrednie dziedzictwo spadek myśli egzekucyjnej. W klimacie politycznym wytworzonym pod rządami Zygmunta III, w odmiennym już układzie stosunków pomiędzy czynnikami rządzącymi i wpływającymi na rządy w Rzeczypospolitej, dawne hasła bojowe środowisk średnioszlacheckich ulegały z biegiem czasu dewaluacji, a o ich stopniowym zamarcu decydował w znacznej mierze fakt, iż ubywali ludzie, którym były jeszcze dobrze znane wytyczne, jakimi kierowali się egzekucjoniści⁴⁷.

⁴⁶ Zob. lustracje Wielkopolski 1565, 1569, 1616—1620 r. — *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564—1565* cz. I, II, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961, 1963. AGAD, ASK XLVI, 103 d, 104; *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576—1586*, wyd. A. Pawiński, *Źródła Dziejowe* t. IX, 1881, s. 260, 266 (tabela podskarbińska z 1580 r.).

⁴⁷ Może nie bez znaczenia byłoby tu wskazanie na pewne szczegóły odnoszące się do osób lustratorów. Śledzenie działalności komisji lustratorskich naprowadza na wniosek, iż lustratorzy wielkopolscy wykonali swe zadanie nie tylko ze starannością, lecz i ze zdecydowaną nieustępliwością (stanowisko względem „nowych sum”, relacja „aukcji” dochodów). Akt lustracji podpisał tylko raz pełny komplet lustratorski — po zakończeniu pierwszego etapu lustracji całej dzielnicy. Natomiast rewizje poszczególnych województw podpisywał delegat senatu — kasztelan kruszwicki, Łukasz Sierakowski. Tradycje zaangażowań politycznych tej magnackiej rodziny wielkopolskiej wiążą ją — wbrew typowemu porządkowi rzeczy — z nurtem ruchu egzekucyjnego. Łukasz był wnukiem Jana, wojewody łęczyckiego, jednego z najbardziej aktywnych senatorów z czasów Zygmunta Augusta, stronnika reform egzekucyjnych, współtwórcy konstytucji tzw. Karnkowskiego dla Gdańska, konsekwentnego adherenta izby poselskiej podczas ostrej kampanii przeciw monarchii kandydaturze habsburskiej w 1575 r. Zdecydowana musiała też być postawa polityczna innego członka komisji wielkopolskiej, deputata i sekretarza królewskiego, Hieronima Mieleńskiego z Oporowa, skoro wotował on — jeden przeciw całemu „kołu” sejmiku łęczyckiego — w 1618 r. (TP 10, s. 184) za utrzymaniem ustawowego obowiązku przeprowadzania co 5 lat generalnej lustracji królewskich, gdy sejmik opowiedział się wyłącznie za lustracjami *post cessum vel decessum possessoris*. Mieleński, który właśnie odbył lustrację, miał zapewne wyrobione zdanie o tempie „aukcji procentów” i o związanych z tym stratach skarbu, nieuniknionych w warunkach sporadycznego lustrowania dóbr. Pozytywnie należy też ocenić działalność komisji mazowieckiej; jakkolwiek mniej odważna od wielkopolskiej („nowe sumy”, dożywocia), zlustrowała ona wszakże skrupulatnie powierzoną sobie dzielnicę, a wykazany wzrost dochodów jest stosunkowo znaczny. Powiązania polityczne i przygotowanie fachowe lustratorów mazowieckich omówiono na innym miejscu — zob. *Lustr. płockie*, s. LI. Odmiennie wnioski nasuwają się

Około 1618—1620 r. z postulatami generalnych lustracji, widzianych jako wyraźna kontynuacja reform lat 1562—1569, walczą już o lepsze coraz liczniejsze głosy krytyczne. Coraz częściej rejestrować można zarzuty przeciw lustratorom. Pewne spośród nich wywodzą się z oczywistych, wspomnianych już, zaniedbań komisji lustratorskich. Inne — mają na uwadze względy praktyczne, a wnioskodawcy, dążąc do obniżenia wysokich nakładów towarzyszących organizacji lustracji generalnych nawiązują do intencji konstytucji 1601 r. i proponują ograniczanie rewizji do kontroli tenut przy zmianie posesora⁴⁸. Pojawiają się m.in. projekty zregionalizowania akcji lustracyjnej, stanowiące dalsze rozwinięcie koncepcji wysuwanych już w 1606 r.⁴⁹ Te właśnie koncepcje zrealizują kiedyś w innych warunkach twórcy reform skarbowych z okresu Sejmu Czteroletniego.

Lecz najbardziej znamieny jest wydzźwięk tych głosów sprzeciwiających się lustracjom królewskich, które przechodzą już wyraźnie na pozycje dzierżycieli królewskich. Poświadczają one fakt równoczesnego przegrupowania sił wśród szlachty — w najszerszym tego określenia pojęciu. Warto byłoby prześledzić, jak liczne były wypadki powierzenia mandatu poselskiego starostom grodowym. Częstotliwość tego zjawiska, jego regularną nawet typowość, można stwierdzić niejednokrotnie w aktach sejmikowych pochodzących z pierwszego ćwierćwiecza XVII wieku. Oczekiwać, by posłowie-tenentariusze zajmowali na sejmach stanowisko sprzeczne z interesami własnymi oraz własnego środowiska nie byłoby rzeczą logiczną. A obieranie na posłów starostów grodowych i zarazem tenentariuszy królewskich dowodzi jakże innych już tendencji politycznych wśród ogółu szlacheckiego, jeśli zważyć, iż jeszcze w 1590 r. generał kolski domagał się kategorycznie zakazu obierania posłami wyższych urzędników i dzierżycieli królewskich⁵⁰. W sytuacji, jaką obser-

---

przy ocenie operatu komisji małopolskiej. Lustracja przeprowadzana w województwach małopolskich ciągnęła się długo i napotykała ze strony tenentariuszy na opory, których lustratorzy nie umieli czy nie chcieli przełamywać. Taki obraz rzeczy, ukazany w tekstach lustracji tej dzielnicy, potwierdza uczulona na sprawy lustracyjne opinia polityczna. Por. przyp. 43. Uchwały sejmiku lubelskiego z 2 stycznia 1618 (TP 6, k. 176), zarzucały wręcz lustratorom, iż „honoraria nawet jako rzecz powinna wyciągać”. W świetle tej informacji deprecjonuje się w pewnym stopniu walor skądinąd pozytywnej czynności lustratorów, przeciw którym protestuje to samo laudum, jak wgląd w robocizny poddanych oraz opisywanie dochodów „nie tylko *solidos*, ale i te, które na przemyśle samym gospodarskim należą”, mogły to być bowiem inicjatywy związane z chęcią zysku (ewentualność uzależnienia taksacji od postulowanego „honorarium” ze strony tenentariusza). O praktycznym zmyśle członka komisji małopolskiej, Wojciecha Sękowskiego, sekretarza królewskiego, świadczą liczne uzyskiwane przezeń nadania na kaduki, wójtostwa i domy miejskie, z których w pewnych wypadkach zrezygnował on następnie na rzecz osób trzecich (informacja uprzejmie udzielona mi przez dr S. Szacherską). Zygmunt III nagroził wszakże zasługi Sękowskiego związane „zwłaszcza” z przeprowadzeniem lustracji, jak stwierdza wpis Metryki, nadaniem mu w 1618 r. tenuty mławskiej (AGAD, MK 163, k. 3^v—4^v).

⁴⁸ Zob. np. instrukcje sejmików: łączyckiego z 22 sierpnia 1620 (TP 10, s. 200); proszowickiego z 4 września 1630: „... a które by starostwo i dzierżawę raz lustrowali, aby go już więcej inszy lustratorowie lustrować nie mogli, póki żyw będzie starosta i dzierżawca lustrowany” (Przyboś, s. 124).

⁴⁹ Z instrukcji sejmiku czerskiego 1616 r.: „... Lustracja dóbr JKM w województwach i powiatach żeby była odprawowana najdalej we cztery niedziele po sejmie przez pany urzędniki, kasztelana, podkomorzego i sąd ziemski tychże powiatów, o co prosić JKM, aby do tego aktu sekretarza swego przydać raczył” (TP 2, k. 56).

⁵⁰ Dworzaczek, s. 101—102.

wuje się w drugiej połowie rządów Zygmunta III, zachodzi konieczność bardziej krytycznego przyjmowania różnorodnych postulatów zgłaszanych przez sejmiki ziemskie. Pod tekstem laudów należy doczytywać się szczególnej inspiracji, gdy zarzucają one lustratorom, iż wydają przywileje miastom, że określają samowolnie ciężary chłopskie i przeprowadzają zmiany w biegu granic pomiędzy królewszczyznami a dobrami szlacheckimi⁵¹.

Rokosz Zebrzydowskiego miał w swych ubocznych następstwach i to, że złamał przekonanie o zasadności współdziałania szlachty z panującym w zakresie reform skarbowych. Powszechnych inicjatyw szlacheckich w tej dziedzinie Zygmunt III długo nie podejmował⁵², prowadząc na własną rękę gospodarkę królewszczyznami i podatkami. Gdy natomiast w 1627 r. zostały ze strony króla wysunięte projekty reform tzw. Deputacji warszawskiej⁵³, odpowiadające postulatowi sejmikowemu sprzed lat dwudziestu, spotkały się one z negatywnym przyjęciem⁵⁴.

Polityce Zygmunta III szlachta odpowiedziała *pactami conventami* Władysława IV, zobowiązującymi króla już na stałe do oddawania z królewszczyzn na cele obronności państwa dwu kwart czyli połowy dochodów⁵⁵. Wazowie przegrali w ten sposób rozgrywkę o dochody dla stołu królewskiego, przypadające z ogółu dóbr Rzeczypospolitej. Po długiej i jałowej walce o to, by rzeczywisty wymiar dochodu z królewszczyzn

⁵¹ Z instrukcji sejmiku proszowickiego 2 stycznia 1618 r.: „... pp. lustratorowie nad powinność swoją prawem opisaną turbują stan rycerski w dobrach ziemskich *titulo et usufructu* utwierdzonych, zruszając i prawa ich wieczności ... ażeby to konstytucyją obwarowali *cum poena et praefixione fori* na Trybunał ... pp. lustratorom opisać sposób, w jakki jeździć mają na lustracyje...” (K u t r z e b a, s. 378). Cytowane wyżej laudum lubelskie z 1618 r. (zob. przyp. 47) domagało się, aby „...władza na potym pp. lustratorów ocerklowana była”. Szczególnie negatywnie została przyjęta lustracja Wielkopolski 1628 r. (por. przyp. 35); uchwały sejmiku średzkiego z 23 października 1629 zarzucały lustratorom: „*wielkie praeiudicium et inconuenientia[m]*”, zmniejszanie w pewnych wypadkach wymiaru kwarty, przyjmowanie celem przekazania do konfirmacji przywilejów od miast, wójtów, sołtysów i młynarzy, którym „sobie płacić rozkazowali”, „w rzeczy sobie nienależące... wdawanie się”, mierzenie i podwyższanie miar zbożowych, dokonywanie objazdu „w wielkich pocztach”. Żądał zatem sejmik, „aby prawem i konstytucyją ich [lustratorów] powinność ocerklowana i opisana była” oraz domagał się zweryfikowania sprawy „dyminucyi” kwarty z województw poznańskiego i kaliskiego w grodach (D w o r z a c z e k, t. I, cz. 2, s. 302—303).

⁵² *Walka o wymiar kwarty*, s. 29 i przyp. 19. Sprawa ta, podnoszona głównie w pierwszych latach stulecia, znajdowała odbicie również w laudach 1616—1618 r., które domagały się „pewnej” i „wiecznej” obrony, na jaką środków dostarczyłyby ogólne świadczenia podatkowe, uiszczane zależnie od wielkości posiadanego gruntu (stąd wzmianki o „pomiarze dóbr wszystkim braciej”) — zob np. lauda lubelskie (TP 6, k. 155—158v) i wiskie (TP 33, k. 72).

⁵³ VL III, f. 523.

⁵⁴ Sejmik proszowicki w instrukcji z 28 sierpnia 1627 uchwalił co do propozycji w tym zakresie, „... iż niektóre z nich upatrujemy... bardzo potrzebne, pożyteczne, drugie też bardzo stanowi i wolności szlacheckiej obciążliwe, odsyłając wszystkie do wspólnej zgody sejmowej” (Przyboś, s. 73). Wygłoszona na tymże sejmiku 31 sierpnia mowa wojewody ruskiego, Stanisława Lubomirskiego, nacechowana nader ostrymi akcentami krytycznymi wobec Zygmunta III, stwierdziła natomiast wręcz „... lepiej dać 6 poborów i 10 [poborów], a onych inwencyj warszawskich zaniechać *omnino*...” (tamże, s. 79—81). W jakimś więc stopniu tkwiła za negatywną postawą szlachty również inspiracja kręgów możnowładztwa usposobionego antyregalistycznie i w tych nastrojach topiącego wszelkie inicjatywy wychodzące od tronu.

⁵⁵ Ściślej zobowiązywał się król do oddawania „drugiej kwarty” przede wszystkim na broń, sprzęt i amunicję artyleryjską, a ogólnie — na „aparamenta wojenne” (VL III, f. 763—764; 1632 r.).

stał się podstawą budżetu potocznej obrony pogranicza południowo-wschodniego i zarazem etatu wydatków panującego, szlachta ten ostatni moment — mniej czy bardziej świadomie — eliminowała stopniowo z kręgu swoich zainteresowań⁵⁶.

W okresie pomiędzy 1620 a 1659 r. wydaje się już zanikać konsekwentny program reformy królewszczyzn, głoszony przez środowiska średnioszlacheckie. Zanika on jednak jako całościowa koncepcja. Natomiast poszczególne elementy tego programu będą na przestrzeni owych lat występować nadal⁵⁷, lecz towarzyszyć im będą — nierzadko w tych samych środowiskach — postulaty o wręcz sprzecznych założeniach.

I dopiero wielka klęska gospodarcza kraju po wojnie szwedzkiej przywołała znowu do życia ustawy sprzed stulecia o powszechnej lustracji generalnej królewszczyzn koronnych, ujmując je w bardziej ostre rygory w stosunku do tenutariuszy niż wszystkie dotychczasowe w tym przedmiocie konstytucje⁵⁸. Ocena jednak lustracji 1659—1668 r. stanowi problem odrębny i wymaga powiązania z gospodarczą analizą rezultatów rewizji na ziemiach całej Korony.

Анна Сухэни-Грабовска

ПОПЫТКА ПОВЫШЕНИЯ ДОХОДОВ С КОРОЛЕВСКИХ ПОМЕСТИЙ В СВЕТЕ ПЕРЕПИСЕЙ 1615—1620 ГГ.

Статья рассматривает вопросы государственной казны, связанные с актуальным политическим положением Речи Посполитой. Сеймы 1613—1616 гг. применяли решения о налогах в большем чем обычно размере в связи с неотложными нуждами, которые трудно было удовлетворить. Казна была должна крупные суммы на жалование несколько лет невыплачиваемое солдатам, которые участвовали в московском походе, а затем объединенные в конфедерации угрожали внутреннему порядку в стране. Назойливой становилась также необходимость увеличения постоянных вооруженных сил т. наз. „квартирного войска”, ослаблявшего находившиеся под турецкой угрозой юго-восточные рубежи. Вопросом особенно существенным становился при таком положении вещей, размер „квартиры” т. е. ежегодного налога с поместий королевского домена (фактически это была пятая часть доходов с этих поместий). „Кварта” в основном назначалась на содержание „квартирного войска”; теперь было постановлено взывать ее в двойном размере с назначением половины налога для расчетов с конфедератами. Размеры квартиры зависели от доходов с поместий, а доходы эти согласно с конституциями 1563—1564 гг. должны были подлежать каждые 5 лет контролю путем переписей („люстрации” велись специальными комиссиями назначаемыми сеймом). До того временей состоялись однако только две общегосударственные переписи (1564 и 1569 гг.), так как короли — а особенно Сигизмунд III — уступали перед нажимом держателей ко-

⁵⁶ Takie stanowisko wyraziło się najdobitniej w zakresie dóbr obciążonych „nowymi sumami”, co do których szlachta słusznie miała pretensję, iż nie zostały wykupione mimo dwukrotnie na ten cel właśnie uchwalonego poboru (1565 i 1598 r. — VL II, f. 699, 1451—1452). Sejmik proszowski wytykał to królowi i żądał w instrukcji z 11 grudnia 1618, aprobując po raz trzeci uchwalenie odpowiedniego poboru, aby z wyzwolonych w ten sposób dóbr uiszczali tenutariusze 4/5 dochodów do Rawy *propter defensionem Regni*, zachowując na własne opatrzenie 1/5 dochodów (K utr z e b a, s. 392).

⁵⁷ Tak więc rejestrować będzie można nadal protesty przeciw alienacjom i darowiznom dóbr królewskich, przeciw wydzielaniu ze starostw i tradycyjnych kompleksów dóbr tzw. „ekonomii” królewskich, postulaty o lustracje i o „aukcje” kwarty, głosy o przywrócenie stołowi królewskiemu należnych „trzech części” dochodów.

⁵⁸ Zob. *Lustr. płockie*, s. LIV—LV.

ролевских имений, знати заинтересованной в том, чтобы не выявлять доходов с поместий, значительно возраставших при одновременном уроне покупательной способности денег (ср. статью автора в „Przegląd Historyczny”, 1965, № 1). Теперь тяжелое положение казны поставило Сигизмунда перед необходимостью придать переписной деятельности самые широкие пределы, и склонило его к выполнению конституции о переписи с 1616 г.

Перепись охватила всю территорию Польши (без Литвы, которая до 1765 г. таким переписям не подлежала). Она началась уже в 1615 г. (на основании закона 1613 г.) когда частично были переписаны воеводства: сандомерское, русское и Королевская Пруссия, и затем проводилась в 1616—1618 г. (Великая Польша, Мазовья, Подлясе, часть Малой Польши), и наконец продолжалась в 1620 г. когда переписью были охвачены ранее пропущенные поместья.

Шляхетское общественное мнение ожидало, что перепись выявит несомненно огромный рост доходов с имений домена а тем самым и налога „кварти”. Однако ход переписи и ее результаты не всегда оказывались удовлетворительными. Так напр. малопольская знать препятствовала ходу переписи и поэтому шляхетские сеймики требовали возобновления переписи тех земель, что и было выполнено в 1620 г.

На результаты переписи не малое влияние имели отдельные комиссии особые по землям: Малой Польши, Мазовии с Подлясем, Великой Польши восточных земель и Королевской Пруссии. Исправнее всего действовала переписная комиссия Великой Польши; старательно, но с меньшей энергией и инициативой работала мазовецкая комиссия, слабее всего — малопольская, которой сеймики ставили в укор немало упущений и личные выгоды. Быть может имело свое значение влияние политической ориентации а особенно то, что люстраторам (переписывающим чинам) близки были еще политические лозунги периода принудительного взыскивания поместий („egzekucje dóbr”) во второй половине XVI столетия. От позиции занимаемой люстраторами зависел не только размер оценки, но и сами пределы переписи. Перепись по существу охватывала поместья королевского домена, владельцы которых располагали ими как управляющие, арендаторы, или на основании иных пожалований. Одной из существенных задач люстраторов был контроль правового положения имений находившихся в закладе — в руках наследников кредиторов, которые ранее предоставляли ссуды королям из Ягеллонской династии. Таких закладов были две категории: „старые суммы” касавшиеся ссуд до 1504 г. и „новые суммы” т. е. относившиеся к ссудам Сигизмунта Августа принятым постановлениями сеймов в 1565 г. Законоположения 1566 и 1588 гг. устанавливали, что право к закладному владению этими поместьями (неохватываемыми переписями) истекает после смерти четвертого очередного пожизненного закладного владельца. И так люстраторы должны были определить по отношению к каким поместьям этот заклад уже истек и включить таковые в перепись; по отношению к остальным должны были точно поверить правовое состояние притязаний закладного владельца и определить, является ли он уже последним т. е. четвертым очередным владельцем. Выполнение этой задачи требовало не только тщательной сверки документов, но и толкования законоположений. Коронный подскарби Станислав Варшавский принимал здесь толкование скорее экстенсивное и снабдил люстраторов предписанием, чтобы переписью охватить „новые суммы”, относительно которых согласно с положением 1601 г. применялась практика отказа от переписи, но владельцы вносили половину „кварти” по старому обложению от 1564 г. Этот вопрос в ходе переписи неоднократно вызывал трения между закладными владельцами, которые сопротивлялись переписи своих поместий. Результаты споров зависели в значительной мере от позиции переписных комиссий. И так напр. великопольская комиссия с успехом противодействовала проискам закладных владельцев и вводя их протесты в текст протокола проводила согласно с предписаниями переписи поместий.

Финансовые результаты переписи 1615—1620 гг. можно определить в сравнении с суммами оценки переписи от 1565 г. В статье предпринята попытка провести пример такого сравнения по отношению к 30 комплексам мазовецких поместий (повышение в среднем на 65%) и 11 комплексов великопольских поместий (повышение в среднем на 100%).

Anna Sucheni-Grabowska

LES TENTATIVES D'AUGMENTER LES REVENUS DU DOMAINE ROYAL,
À LA LUMIÈRE DES INSPECTIONS DES ANNÉES 1615—1620

L'article traite de problèmes fiscaux en tenant compte de la situation politique de la République Polonaise. Les diètes des années 1613—1616 votaient des impôts plus élevés que d'habitude, à cause des besoins urgents auxquels il fallait faire face. Le fisc était débiteur de grandes sommes, puisque pendant quelques années la solde n'avait pas été payée aux soldats qui avaient participé à l'expédition en Moscovie et qui maintenant, s'étant organisés en „confédérations”, menaçaient l'ordre intérieur du pays. Il fallait aussi augmenter les troupes stables qui gardaient les frontières du sud-est, menacées par les Turcs. Dans cette situation il était particulièrement important d'augmenter le produit de la „quarta”, c'est-à-dire de l'impôt payé chaque année sur les terres du domaine royal (c'était en réalité le cinquième des revenus annuels de ces terres). La „quarta” était en principe destinée à l'entretien des troupes permanentes („armée de la quarta”). Maintenant on décida de doubler cet impôt et de réserver la moitié de son produit au paiement des „confédérés”. Le produit de la „quarta” dépendait des revenus des terres, et ceux-ci, d'après une loi des années 1563—64, devaient être vérifiés par des commissions spéciales déléguées à cet effet par la diète et représentant le roi, le sénat et la chambre des députés („Iustracje”). Jusqu'à ce moment, cependant, il n'y avait eu que deux actions générales de vérification dans tout le pays (1564 et 1569), puisque les rois — et spécialement Sigismond III Vasa — cédaient à la pression des magnats qui tenaient des terres du domaine en usufruit et avaient intérêt à ne pas montrer les revenus de ces terres, qui augmentaient nettement tandis que le pouvoir d'achat de l'argent baissait (cf. l'article du même auteur dans „Przegląd Historyczny”, 1965, n° 1). Maintenant, les difficultés du fisc obligèrent Sigismond III à donner à l'inspection une étendue plus large et à appliquer la loi sur l'inspection de 1616, tandis qu'auparavant les lois sur cette matière n'étaient appliquées que de façon fragmentaire.

L'inspection embrassa l'ensemble de la Pologne (sans la Lituanie, qui, jusqu'en 1765, n'était pas soumise aux inspections). Elle commença pratiquement dès 1615 (sur la base de la loi de 1613), lorsqu'on inspecta les voïévodies suivantes: Sandomierz, Lwów, Prusse Royale; elle fut ensuite effectuée en 1616—1618 (Grande Pologne, Masovie, Podlasie, une partie de la Petite Pologne), et achevée en 1620.

L'opinion de la petite et moyenne noblesse s'attendait à ce que l'inspection mette en lumière une augmentation importante des revenus des terres du domaine, et par conséquent une augmentation de la „quarta”. Cependant la façon dont se déroulait l'inspection aussi bien que ses résultats n'étaient pas toujours satisfaisants. Par exemple, les magnats de la Petite Pologne, qui possédaient des biens du domaine royal, entravèrent l'inspection; c'est pourquoi les diétines exigeaient une nouvelle inspection de ces terres; celle-ci fut effectuée en 1620.

Les résultats de l'inspection dépendaient dans une mesure considérable du comportement des différentes commissions. Il y avait une commission pour la Petite Pologne, une pour la Masovie et la Podlasie, une pour la Grande Pologne, une pour les territoires orientaux, une pour la Prusse Royale. La commission la plus efficace était celle de la Grande Pologne; la commission de la Masovie était consciencieuse, mais avait moins d'initiative; la plus faible de toutes, c'était celle de la Petite Pologne, à laquelle les diétines reprochaient de graves manquements et des intérêts personnels. Le comportement des commissions était peut-être conditionné par l'attitude politique de leurs membres, et notamment par leur attitude

à l'égard du programme de la seconde moitié du XVIe siècle revendiquant à l'Etat les terres du domaine. De l'attitude des inspecteurs dépendait non seulement l'estimation des revenus, mais aussi l'étendue même de l'inspection. L'inspection *sensu stricto* concernait les terres du domaine que les magnats possédaient à titre d'administrateurs, de fermiers ou à la suite d'une concession d'un autre type. Cependant, l'une des tâches essentielles des inspecteurs consistait à vérifier la situation juridique des biens du domaine mis en gage et se trouvant aux mains des héritiers des créanciers, qui avaient jadis fait des prêts aux rois de la dynastie Jagellonne. Ces gages se divisaient en deux catégories: les „anciennes sommes”, concernant les emprunts antérieurs à 1504, et les „nouvelles sommes”, concernant les emprunts faits par Sigismond Auguste et approuvés par la diète de 1565. Des lois de 1566 et de 1588 avaient établi que le droit à posséder à titre de gage ces terres (exclues des inspections) expirerait au moment de la mort du quatrième possesseur consécutif. Les inspections devaient donc établir dans quelles terres le gage avait déjà expiré, et étendre à ces terres l'inspection; quant aux autres terres, ils devaient établir si le possesseur était le quatrième et dernier. La réalisation de cette tâche demandait non seulement une minutieuse vérification des documents, mais aussi une interprétation des lois. Le trésorier de la couronne, Stanisław Warszycki, avait choisi une interprétation plutôt extensive et avait ordonné aux inspecteurs de soumettre à l'inspection les gages de 1565 (les „nouvelles sommes”), qu'auparavant, conformément à une loi de 1601, on n'inspectait pas, les possesseurs payant une moitié de la „quarta” d'après l'assiette de 1564. Cette question, aux cours de l'inspection, provoqua plusieurs fois des conflits avec les possesseurs, qui s'opposaient à l'inspection. Les résultats de ces conflits dépendaient dans une grande mesure de l'attitude des commissions. Par exemple, la commission de la Grande Pologne résista avec succès aux possesseurs des gages et, tout en mettant au protocole leurs protestations, effectua l'inspection conformément aux instructions du trésorier.

On pourrait établir les conséquences fiscales de l'inspection de 1615—1620 en comparant, pour l'ensemble de la Pologne, l'estimation du revenu des terres du domaine à laquelle elle aboutit, avec l'estimation qui ressortit de l'inspection de 1565. L'auteur a tenté de faire cette comparaison, à titre d'exemple, pour 30 ensembles de terres de la Masovie (augmentation moyenne de 65%) et pour 11 ensembles de terres de la Grande Pologne (augmentation moyenne de 100%).